

Jelínek, Milan

Přechodníkové a přičestní konstrukce v odborné obrozenské literatuře

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1969, vol. 18, iss. A17, pp. [51]-72

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101032>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILAN JELÍNEK

PŘECHODNÍKOVÉ A PŘÍČESTNÍ KONSTRUKCE V ODBORNÉ OBROZENSKÉ LITERATUŘE

1. Oblíbeným výrazovým prostředkem obrozenské češtiny byly přechodníky a trpná přičestí.¹ Užívalo se jich nesrovnatelně častěji než v spisovném jazyce dnešním.² Třebaže jsou běžné ve všech funkčních stylech obrozenské češtiny, nejhojněji se uplatňují ve stylu odborném.

Po stránce větoslovné jsou přechodníkové a přičestní vazby na pomezí platnosti větné a členské.³ Silnější sklon k větné platnosti pozorujeme při volném obsahovém vztahu k větě řídicí a při vzrůstu rozvitosti. Oba tito činitelé mají např. vliv na to, že spíše jako jmennou větu než jako větný člen hodnotíme rozvité přechodník ve větě: Lidé tohoto [= kurdského] kmene obývají v Kurdistanu a v některých krajích západní i půlnocní Persie, jsouc mimo to i po Mesopotamii, Syrii a východních končinách Malé Asie *roztroušeni* (ŠafStar 30).⁴ Značně rozvité přechodníkové vazby tu vyjadřuje souřadný

¹ Z hlediska srovnávacího pojednává o syntaxi přechodníků v slovanských jazycích, zvláště v staroslověnštině R. Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*, Praha 1961 (tam podrobná bibliografie problému). Historii participií v češtině viz hlavně u J. Gebauera, *Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba* (vyd. Fr. Trávníček), Praha 1929, s. 587n.; u Fr. Trávníčka, *Skladba* (III. díl kolektivní *Historické mluvnice české*), Praha 1961², s. 181n.; o stavu v češtině humanistické informuje nejlépe V. Zikmund v *Skladbě jazyka českého*, Praha 1963, s. 667n.

² Jejich popis a výklad v dnešní spis. češtině podává Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II, Skladba*, Praha 1951², s. 1416n.; Vl. Šmilauer, *Novočeská skladba*, Praha 1966², s. 342n.; B. Havránek — A. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1963², s. 255n., s. 372; J. Bauer — M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny* (skriptum), Praha 1967², s. 104n. — O využívání přechodníkových vazeb v nové češtině viz dva články J. V. Bečky, *Přechodník v nové češtině*, První hovory o českém jazyce, Praha 1946³, s. 98n.; *O přechodníku v současné beletrii*, NR 25, 1941, s. 129n. Některá Bečkova tvrzení jsou však sporná.

³ Originální teorii přechodníkových konstrukcí — ovšem s dobovým balastem terminologickým — vyslovil Fr. M. Klácel: „Pouhé participium více se blíží k činnosti, určitost znamenající; odvedené slovo více k osobě; *chodě* — *chodící*, *mluvě* — *mluvící*, *rodě* — *rodíčka*. Poněvadž jest participium jednota podstaty a činnosti, přestalo časoslovo býti zvláštní určitostí podstaty, jsouc podstatou; tedy se může o této jednotě něco vyřknouti, a tento výrok jest určitost; nemáme však určitosti dvě, nýbrž jednu, a na tom záleží konstrukce participiální, k. p. *když jsem šel do školy, potkal jsem přítele*; toto setkání jest určitost jducího do školy, a proto vynechav spojku, řeknu: *jda do školy potkal jsem*“ (*Počátky vědecké mluvnictví českého*, Brno 1843, s. 84).

⁴ Při citaci obrozenských dokladů užívám těchto zkratk: ČČM — Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách (1827—1829), od 4. roč. (1830) Časopis českého Museum; ČT — Časopis technologický Jednoty ku povzbuzení promyslu v Čechách, 1839; Krok — Krok. Veřejný spis všenaučný pro vzdělance národu česko-slovenského, 1821—1840; AJgKůň — Ant. Jungmann, *Navedení o koních*, Praha 1818; AJgUm — týž, *Umění*

vztah k větě řídicí. Naproti tomu vzrůstající obsahová závislost přechodníku na větě řídicí a jeho klesající rozvitost vede spíše k pojetí členskému než vět-nému. Tak je tomu např. ve větě: Některé rostliny, zvláště outlejší vadnouce trousí listy (PrRost 322). Nerozvitý přechodník tu vyjadřuje podmínku děje *trousiti listy*. Pomezí postavení přechodníkových a přičestných vazeb opravňuje k tomu, abychom je řadili k tzv. vazbám polovětným.⁵ Z této jejich povahy pak vyplývá dvojí směr jejich souznačných vztahů: k vět-nému členu a k větě (hlavní i vedlejší). Vznikají tak dvojčlenné, trojčlenné, popř. vícečlenné řady souznačných prostředků.

Má-li rozvitý přechodník nebo rozvité přičestí obsah zhruba rovnocenný s řídicí větou, nabízí se k výběru souznačná syntaktická dvojice přechodník (přičestí) // hlavní věta, např.: Slovanské národy od nepaměti bydlely v městech a vesnicích, *obírajíce se s orbou, hospodářstvím, plavbou, kupectvím...*

babické, Praha 1814; AJGŮv — týž, *Úvod k babení*, Praha 1804; Amluč — K. Amerling, *Lučební základové hospodářství a řemeslnictví*, Praha 1851; BerPrRost — B. V. Berchtold — J. V. Presl, *O přirozenosti rostlin aneb rostlinář*, Praha 1820; HněvZl — Š. Hněvkovský, *Zlomky o českém básnictví, zvláště pak o prozodii, v šesti listech*, Praha 1820; HŠDuš — H. J. Hanuš, *Nástin duševný*, Brno 1849; HynaDuš — F. Hyna, *Dušesloví zkušebně*, Praha 1844; JgHist¹, JgHist² — J. Jungmann, *Historie literatury české*, Praha 1825¹, 1849²; JgSlk — týž, *Slovník česko-německý I*, Praha 1835; JgSlst¹, JgSlst² — týž, *Slovesnost*, Praha 1820¹, 1845²; KlácDob — Fr. M. Klácel, *Dobrověda*, Praha 1847; KlácMluv — týž, *Počátky vědecké mluvnictví českého*, Brno 1843; KodŽiv — F. St. Kodym, *Naučení o živlech, jejich moci a vlastnostech I*, Praha 1849; MalýSlst — J. B. Malý, *Soustavní nástin slovesnosti*, Praha 1848; MarFil — Ant. Marek, *Základní filosofie*, Praha 1844; MarLog — týž, *Logika nebo umnice*, Praha 1820; PalDěj — Fr. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě I/1*, Praha 1848; PavlPrávo — Ant. J. Pavlovský, *Výkladové přirozeného práva*, Praha 1801; PixaKlíč — Fr. Pixa, *Klíč štěpařský*, Praha 1848; PrKvět — J. Sv. a K. B. Preslové, *Květena česká s poznamenáním lékařských, hospodářských a řemeslnických rostlin*, Praha 1820; PrLuč — J. Sv. Presl, *Lučba čili chemie zkusná*, Praha 1828; PrNer — týž, *Nerostopis čili minerálogia*, Praha 1837; PrRost — týž, *Počátkové rostlinosloví*, Praha 1848; PrSsav — týž, *Ssavectvo*, Praha 1834; SedMěr — V. Sedláček, *Základové měřivčí čili geometrie*, Praha 1822; SedPřir — týž, *Základové přírodnictví aneb fyziky a matematiky potažené neboli smíšené I*, Praha 1825; II, Praha 1828; SmetHvězd — Fr. J. Smetana, *Základové hvězdosloví čili astronomie*, Plzeň 1837; SmetSil — týž, *Sílozpyt čili fyzika*, Praha 1842; StaňPit — V. Staněk, *Základové pitvy (anatomie)*, Praha 1840; StaňPřir — týž, *Přírodopis prstonárodní*, Praha 1843; ŠádŽem — K. Šádek, *Všeobecný zeměpis neb geografia I*, Hradec Králové 1822; 1847²; II, 1823; III, 1824; ŠafMluv — P. J. Šafařík, *Počátkové staročeské mluvnice*, Výbor z české literatury I, Praha 1845; ŠafNár — týž, *Slovanský národopis*, Praha 1842 (cit. podle vyd. 1955); ŠafStar — týž, *Slovanské starožitnosti*, Praha 1837; ŠafPalPoč — P. J. Šafařík a Fr. Palacký, *Počátkové českého básnictví obzvláště prozodie*, Prešpurk — Praha 1818; ŠkrHud — J. N. Škroup, *Počátky hudební*, příl. k ČCM na rok 1850; TmčDoba — J. Sl. Tomíček, *Doba prvního člověčenstva*, Praha 1846; VydArit — St. Vydra, *Počátkové aritmetiky*, vydané od L. Jandery, Praha 1806; ZapVšeob — K. Vl. Zap, *Všeobecný zeměpis I*, Praha 1846.

Vedle autorů knižních děl cituji tyto autory článků: Bur — F. Burian, Dobr — J. Dobrovský, Doucha — Fr. Doucha, Erb — K. J. Erben, Chma — J. Chmela, Koll — J. Kollár, Krej — J. Krejčí, Kuk — Fr. Kukla, Nej — J. Nejedlý, Petř — Fr. Petřina, Purk — J. Ev. Purkyně, Quad — B. B. Quadrát (Kvadrát), Ryba — J. A. Ryba, Strob — A. Strobach (Štrobach), Tomsa — Fr. Tomsa, Voc — J. E. Vocel, Zahr — V. Zahradník.

⁵ Fr. Trávníček jim přisuzuje platnost větnou, ale jeho argumenty nejsou přesvědčivé (viz *Mluvnice spis. češtiny II*, s. 1412). Fr. Kopečný je řadí k „vazbám s implicitní predikací“ a celkem obhajuje v duchu tradic české gramatiky jejich doplňkovou funkci (*Základy české skladby*, Praha 1962³, s. 258–259). — O problematice tzv. polovětných vazeb viz Vl. Hrabě, *Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení“ v ruštině a v češtině*, Praha 1964 (o vazbách přechodníkových a přičestných pojednává autor na s. 47n.).

(ŠalStar 68). Rozvitý přechodník můžeme nahradit hlavní větou v poměru slučovací (… *a obíraly se s orbou*…). Je-li obsah přechodníkové nebo příčestní vazby závislý na větě řídící, tvoří obyčejně souznačnou syntaktickou trojici s vedlejším větným členem vyjádřeným substantivně a s vedlejší větou.⁶ Tak např. ve větě *Tyto [roviny horní] jsou vysoké a spolu studené, nazvíce nemají obyvatelův* (Pr Krok 3/2 237) lze příčinný vztah, jehož výrazovým prostředkem je rozvitý přechodník, vyjádřit buď dvojnásobným příslovečným určením příčiny *pro jejich vysokou polohu a zároveň pro jejich studené ovzduší*, nebo vedlejší větou příčinnou *protože jsou vysoké a zároveň studené*. Nebo ve větě *Přidavše k nějakému pojmu znak, nabudeme nižšího podřadného pojmu* (MarLog 45) je možno vedle přechodníkové vazby s podmínkovým významem *přidavše k nějakému pojmu znak* užít podmínkového instrumentálu substantiva verbálního *přidáním znaku k nějakému pojmu* nebo podmínkové věty *jestliže přidáme k nějakému pojmu znak (přidáme-li apod.)*. Chápeme-li v uvedené větě přechodník jako určení prostředkové, vytvoří přechodníková vazba souznačnou syntaktickou trojici s prostředkovým instrumentálem *přidáním* a s prostředkovou větou *tím, že přidáme*.

2. Uvědomit si souznačné vztahy přechodníkových a příčestních vazeb k větným členům na jedné straně a k větám na straně druhé je důležité proto, že hojně užívání těchto prostředků v obrozenském odborném stylu má důsledky pro frekvenci substantiv, zejména dějových, a pro výrazovou hutnost větných celků.⁷ Protože se v obrozenských odborných textech dává často při možnosti volit mezi vyjádřením substantivním a přechodníkovým (příčestním) přednost přechodníkovým (příčestním) vazbám, snižuje se tím frekvence substantivního živlu. Tento důsledek hojného užívání přechodníků a příčestí je zřejmý, srovnáme-li obrozenské odborné texty s dnešními, v nichž se přechodníků a příčestí užívá poměrně řídko. Rozvitými přechodníky a příčestími se však v obrozenském odborném stylu nahrazovaly často i vedlejší věty a tím se významnou měrou posilovala výrazová hutnost větných celků. Zároveň se zvětšovalo vztahové zatížení věty a souvětňná schémata se uvolňovala pro vyjadřování vztahů méně těsných.

⁶ Souznačnost přechodníkových konstrukcí se schémata větnými, a to vedlejšími i hlavními, konstatují takřka všechny předobrozenské a obrozenské mluvnice. Tak např. V. J. Rosa v *Čechořečnosti* (1672, s. 301) říká o přechodníkových vazbách toto: „Locutiones, quae construuntur cum particulis, cum dum, quando, postquam, posteaquam, quandoquidem, quoniam, possunt, pulchre et breviter (abiectis dictis particulis) construi per Modum Transgressivum...: Když jsem se procházel v zahradě, přišel posel a oznámil... // Já procházej se v zahradě, přišel posel oznámiv... — Nečin se jakobys neslyšel. // Nečin se neslyše. — Poněvadž málo peněz mám, nemohu vejskati. // Máje málo peněz...“ Podobné souznačné dvojice sestávají i obrozenští gramatikové; zajímavý je příklad uvedený Fr. C. Kampilíkem: „Matka, (jak) uviděla syna, jenž daleko v cizích zemích cestoval, objímala jej a radostí slzela. // Matka uviděvši syna daleko v cizích zemích cestovavšího, radostí slzíc objímala jej (Čechoslovan, Praha 1842, s. 119).

⁷ Podle obrozenských představ jde při užití přechodníkové vazby o stahování dvou vět do jedné (viz např. J. Dobrovský, *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache*, Praha 1809, s. 343). Jinak obrozenští gramatikové a stylistikové vyzdvihují výrazovou úspornost přechodníků, např. J. Jungmann vyslovuje soud, že „příčestí (= přechodníky) dávají krátkost našemu jazyku“ (*Slovesnost*, Praha 1845², s. 8). Až nekritickou chválou zahrnuje přechodníky Fr. C. Kampilík: „Jeich užitek záleží v tom..., že krátkosti a stručnosti napomáhají, mluvě více rozmanitostí, článkovitostí, určitostí udělují, řeči lepoty a ozdobnosti dodávají, periodám v řečnictví a krasomluvě plynutosti a blahoměru dopomáhají“ (*Čechoslovan*, s. 118).

Pokud jde o frekvenci přechodníků, je ovšem nejhojněji doložen přechodník přítomný, méně minulý a nejméně budoucí. Dosti hojně je doloženo přičestí trpné. V dnešním odborném stylu jsou přechodníky a trpná přičestí poměrně řídká, protože mají dosti silné knižní zabarvení. Nejčastěji bývá ještě doložen přechodník přítomný a trpné přičestí, kdežto přechodník minulý se vyskytuje velmi řídko a budoucí jen ojedinele.

3. Třebaže již v době obrozenské byla pro užívání přechodníků uzákoněna jako hlavní podmínka totožnost podmětu věty řídicí a vazby přechodníkové, nacházíme v odborných textech dosti velký počet případů, které této podmínky nedbají.⁸ Jsou sice proti případům s totožným podmětem v naprosté menšině, ale při značné frekvenci přechodníků v obrozenských textech lze jich doložit velké množství. Ba jeden z obrozenských teoretiků stylu J. Malý doporučuje ještě v r. 1848 užívat přechodníků i při rozdílnosti podmětu: „Někdy dá se to [= spojení vět s rozličnými podměty] dobře učiniti pomocí transgressivu, při čemž ale veliké opatrnosti potřebí. Hlavní výminka při tom jest, aby souvisnost obou sad byla *příčinná*, totiž aby jedna sada příčinu, druhá oučinek obsahovala. Jiná souvisnost nesnadno té konstrukci trpí. Tak n. p. dobře jest řečeno: Stolice ty po krajích stály, maličko ji *posmekna* hned se zvrátila. — My pak *vjedouce* na most, toť hlásný na věži zatroubí. Naproti tomu směšno bylo by říci: Já *koukaje* s okna přší. Patrnó, že při takové konstrukci veliké opatrnosti potřebí“ (Slst 62).⁹

V rozporu s požadavkem, aby podmět přechodníkové vazby byl shodný s podmětem řídicí věty, jsou především případy, kdy přechodník závisí na větě bezpodmětě:

Ostatně se rozdílu toho mezi vzduchem a povětřím tak tuze nešetří, *kladouc* v řeči často jedno za druhé (KodŽiv 287). — Třebať jen, *uzavra* oči, naslouchati rozličným hlaholům nás obtáčejícím, a na ně pozor svůj uchýlití, *snaže se*, každý jednotlivý zvuk na zdánlivé místo postaviti... (Purk ČČM 14 360).

V některých případech má přechodník společný podmět s vedlejší větou, která závisí na téže větě řídicí jako rozvitý přechodník, jiné případy se zakládají na shodě podle smyslu, např.:

Vyloživše posavad domnění své o přebývání Slovanů v nejdřevnějších sídlech v Evropě... a *snaživše se* všeho, co o tom přednešeno jest, dokázati způsobem pouze historickým..., pozůstává, *abychom* zření své i na krajiny za evropejskou pravlast Slovanův uznané *obrátili* (ŠafStar 392). — ... *ukončivše* poněti věci hmatem a tak celosti názoru *se dopídivše*, již nám nic nezůstane, coby bezprostředně cítěno bylo... (Purk ČČM 14 362).

Často však nelze užití přechodníku zdůvodnit ani shodou podle smyslu:

Rok 1820 byl přestupný, poněvadž *dělice* jej na 4 dily, žádný zbytek nezůstane (ŠádZem I 45). — Předmětem jeho [= činoherního dění] jsou... ty samé děje, jaké jsou předmětem

⁸ J. Jungmann v *Napominateli* před touto praxí varuje: „Dvě průpovědi rozličných podmětův (subject.) v jednu stahovati, ač někteří ze starších se pokoušeli, nerádno. K. p. *Odšed* jinoch bylo malé ticho, lépe: když odšel jinoch, bylo atd. ...“ (ČČM 17, 1843, s. 411).

⁹ Stručněji formuluje J. B. Malý své stanovisko už v *Krátké mluvnici české*, Praha 1845, s. 73. Před Malým vyslovili své pochybnosti o správnosti pravidla Dobrovského, podle něhož se při užívání přechodníkových konstrukcí žádá totožnost podmětu s větou řídicí, N. Vaněk a J. V. Franta v *Kurzgefaßte Grammatik der böhmischen Sprache*, Praha 1838, s. 125n. Poukázali na to, že v starší literatuře je mnoho příkladů na přechodníkové konstrukce s jiným podmětem, než jaký má věta řídicí.

románu, *vyloučice* ty, které se týkají směšné stránky života (MalýSlst 112). — Rostliny *majice* co bejložilcové tělo velmi jednoduchým způsobem složené, nemůže jinak býti, nežli že také jejich nemoce velmi sprosté jsou (BerPrRost 191).

4. Pokud jde o tzv. přechodníky ustrnulé, je u nich ztráta totožnosti podmětu s podmětem věty řídící podmíněna tím, že se přehodnocuje jejich slovně druhová povaha. Blíží se totiž svým významem adverbium a v některých případech dokonce předložkám.¹⁰ V obrozené odborné literatuře jsou doloženy především od sloves významového okruhu ‚mluviti‘, ‚souditi‘, ‚hleděti k něčemu‘, ‚začítí‘, ‚končítí‘ a ‚vyjmoutí‘. Příklady:

V Salcburku a Bavořích dosahovaly bydliště Slovanův, *vůbec mluvě*, až k řekám Salce a Innu (ŠafStar 709; jinde u Šafařika *pověšně mluvě* ČCM 8 34; *vesměs mluvě* Nár 44). — Není pochyby, že národové mluvící původně jazyky příbuznými také sami mezi sebou příbuzní jsou, a že *tak říkáje* z jedné krve posli (Pal ČCM 6 262). ■ Což zajisté může býti, *na pohled soudě*, prostějšího a přirozenějšího, nežli vyvoditi Slovanů ze Slovan...? (Šaf ČCM 11 24). — ... ve světě, t. v lidských věcech, mnoho jinak jest, nežli by, *rozumně myslé*, mohlo a mělo býti (ŠafNár 14). ■ ... *nepočítaje* taková skla, která na obou rovnoběžných stranách jsou rovná, jest následujících šestero čoček... (SedPřir II 102). — Vezmou-li se ty tři podzemní měsíce... v jedno, nelze o jich obecnou známku, *hledíc ke jmenům*, nikterak býti v pochybnosti (Erb ČCM 23 153). — ... *přihlédnouc k obsahu*, počet přičení skutečného [povinností] o mnoho se umenší (KlácDob 50). — *Neohlížeje se na to* zplonení nových tvorův, jmenuje se celý ouhrnek proměn na mrtvole se udávajících, kvašení (PrSsav 5). — ... [ve slabikách *dva a två*] vzhledem k výrazu zvuku, *nepatříc na spoluzvuky*, jiného není, než že se při vyslovení onné usta dříve, při této později zavírají... (ŠafPalPoč 59). — ... původové [teorii krásy] byli před jinými Dubos, Crousaz, Rollin, pak De Piles, Le Brun a později Langier, jiných matnějších bez čísla *nepominajíc*... (Pal Krok 1/4 44). ■ *Počna ode* žho stol národové germanští a celtičtí, osedlí na východ i západ Odry, stěhovali se v nepřetržitém pásmě... (ŠafStar 453; jinde *počnuc* 147, *počnouc* Nár 68). — Část osy, *začna od* vrcholu A až ku kterémukoli bodu..., slove odřezek... (SedMěř 372). — *Od* dolejšíce *počínajice* nejprvnější jest [na duze] červená... (BerPrRost 21). ■ *Vyjmouc* terci není rozdílu mezi měkkou a tvrdou škálou (SkrHud 45). — Spojení se zápěstím jest tuhé, *vyjímajíc* kost zápěstní palcovou... (StaňPit 72). — Podlé toho zajisté chybného vyslovení a psaní se potom jiní (*vyjímaje* však rozené Slovanů) zpravovali (Dobr ČCM 1/1 81). — *Vymíníc* několik jmen... v jiných ovšem prachmálo napozřelých sledův slovančiny se zachovalo (ŠafStar 413).

A. Přechodník přítomný

5. Přechodník přítomný, který se tvoří od sloves nedokonavých, je doložen ze všech tří přechodníků nejhojněji. Po stránce tvaroslovné je rozložení koncovek podle rodů a čísel většinou shodné se stavem dnešním. Jen pro neutrum se dosti často užívá mužského tvaru,¹¹ např.: ... *tělo* dřevní pořád

¹⁰ Viz k tomu výklad Fr. Trávníčka v *Mluvnici spis. češtiny* II, s. 1430; Vl. Šmilauera v *Novočeské skladbě*, s. 345.

¹¹ Na počátku doby obrozené konstatují tvarové kolísání neutra přechodníku mezi tvarem mužským a ženským Fr. M. Pelcl (*Grundsätze der böhmischen Grammatik*, Praha 1795, s. 181). Hned však připojuje svůj názor, že je ženský tvar vhodnější, neboť „kommt der Analogie der Sprache näher, wornach das neutrum dem faeminino gleich formirt wird“ (s. 182). J. Nejedlý vysvětluje šíření ženských tvarů v neutru tím, že zabráňují homonymitě přechodníku a 3. os. sing. ind. prez. (např. *milujíc*, *píšíc* místo *miluje*, *píše*). Viz *Böhmische Grammatik*, Praha 1804, s. 247. J. Dobrovský poznamenává tvarové kolísání v neutru bez komentáře (*Ausführliches Lehrgebäude*, s. 320). Dodejme ještě, že *Pravidla české řeči*, vydaná Fr. Novotným r. 1818, kodifikují neutrální tvar přechodníku sloves s tvrdým zakončením na -a (s. 122). Většina obrozených mluvníc však dává v neutru přednost tvarům ženským. Je zajímavé, že mužský tvar pro neutrum odsuzoval už V. J. Rosa v *Čechoféčnosti* (s. 136).

tloustne, *přijímaje* nové vrstvy na vnější povrch... (PrRost 70). Jiné odchylky mají individuální povahu, kupř.: *Zedník kupující* cihly má následujících vlastností šetřiti (Kuk ČT 1 166).¹² Neujala se koncovka *-uja* místo *-uje* u sloves na *-ovati*, pomocí které se někteří autoři snažili odstranit tvarovou homonymitu 3. os. sg. přítomnosti indikativu a mask. sg. přechodníku přítomného, např.: Kyší solnovodičnatou snadno se [neshodec] porušuje, již za studena se rozpouští *zůstávají* křemen a kyz, *vyrážejí* sířičník vodičnatý a *vyklučují* síru (PrNer 195).

Přechodník přítomný jako základní vztah vyjadřuje okolnostní určení přísudkového děje jiným dějem současně probíhajícím.¹³ V rámci tohoto základního vztahu se uplatňují různé vztahy dílčí, které vyplývají z obsahového poměru mezi řídicí větou a přechodníkem. Vedle vztahů zřetelně podřadných, odpovídajících syntaktické podřízenosti přechodníku, ukrývají se v přechodníkových vazbách i vztahy, které jsou na samém pomezí souřadnosti. V některých případech se k přechodníkové vazbě jako souznačný syntaktický prostředek nabízí dokonce hlavní věta spojená do souvětí v poměru slučovací, odporovací nebo vysvětlovací. Pokud jde o přechodníkové vazby zřetelně určovací, lze na základě jejich obsahového poměru k větě řídicí zjistit různé vztahy příslovečné: časový, příčinný, prostředkový, podmínkový, přípustkový, účelový, účinkový, výjimkový, omezovací, zřetelový, způsobový a okolnostní v užším smyslu.¹⁴ Nechybějí ani případy, kdy se jako nejbližší souznačný syntaktický prostředek nabízí vedlejší věta přívlastková.

6. Dosti často slouží přechodníková vazba k vyjádření děje, který je jen ve volném vztahu k ději věty řídicí, takže se jako souznačné vyjádření nabízí souvětí slučovací. Např.:

Krevnice vnikají co malé ratiletky z kostí do blány čířkové, *rozšiřující se* v ní síťovitě (StaňPit 25). — Ostatně v každém svrabu hovado suše a čistě *drže*, jej výborně krm (AJgKůň 143).

Někdy ukazují na slučovací poměr děje přísudkového a přechodníkového příslovce *také, spolu* aj. ve větě řídicí: Sklípky potravy *pohlcující také* v opačném směru působí, totiž vypocují šťávy... (PrRost 249). — ... [géníus] *jímaje* své souvěké mocí neobyčejnou, *dává spolu* budoucímu věku zákony (Jg ČČM 1/1 30). Obě uvedené přechodníkové vazby lze však také chápat jako vyjádření stupňované složky vztahu stupňovacího (buňky *nejen* pohlcují potravu, *ale i* působí v opačném směru; géníus *nejen* jímá své současníky mocí neobyčejnou, *ale dává i* budoucímu věku zákony).

7. Nezřídka má přechodníková vazba k větě řídicí vztah odporovací. Z různých odporovacích odstínů je zřetelně doložen vztah omezovací (typ

¹² O těchto případech se zmiňuje Fr. M. Pelcl (*Grundsätze*, s. 182) a J. Dobrovský (*Ausführliches Lehrgebäude*, s. 320). Oba je vysvětlují snahou autorů odlišit mužský tvar přechodníku přítomného od 3. os. sing. ind. prez. (např. *píše* — *píše*).

¹³ „Určovací vztah přechodníku k ději řídicího (plnovýznamového) slovesa“ považuje Vl. Šmilauer právem za základní podmínku pro užití přechodníku v nové češtině (*Novočeská skladba*, s. 343). B. Havránek — A. Jedlička označují širě děj vyjádřený přechodníkovou konstrukcí jako „děj doprovázející, doplňující základní děj vyjádřený určitým slovesem věty“ (*Česká mluvnice*, s. 255).

¹⁴ Toto zjištění platí zhruba i pro dnešní spis. češtinu. Trávníčkův závěr, že „přechodník vyjadřuje nejčastěji časové určení věty slovesné, podmínku nebo určení průvodných okolností, o něco řídicěji příčinu a zřídka přípustku“ (*Mluvnice spis. češtiny*, s. 1428), není zřejmě oproti o hlubší rozbor sémantiky přechodníkových konstrukcí. Viz přesnější údaje v *Skladbě spis. češtiny* od J. Bauera — M. Grepla, s. 105.

síla vzrůstá, neuvádějíc předmět do pohybu || ale, avšak, jenže neuvádí || aniž uvádí) a protikladný (typ v jednom směru *síla vzrůstá, slábnouc v druhém || ale, avšak, kdežto v druhém slábne*). V třetím, opakovém odporovacím odstínu není sice užití přechodníku vyloučeno, ale přechodníková konstrukce v důsledku své mnohoznačnosti nevystihuje daný vztah zřetelně. Např. opakové souvětí *síla nevzrůstá, ale (nýbrž) působí rovnoměrně* nelze bez ztráty výrazové zřetelnosti nahradit větou s přechodníkem rozvitým *síla nevzrůstá, působíc rovnoměrně*. V přechodníkovém vyjádření budeme sotva hledat vztah opakový, spíše je budeme chápat jako vysvětlení nebo důvod (příčinu) věty řídící. Podobně je tomu i při vztahu stupňovacím, srov. souznačnou syntaktickou dvojici *síla nejen vzrůstá, ale i (nýbrž i) mění svůj směr || síla vzrůstá, měníc i svůj směr*.

Odporovací vztah omezovací zaujímá pomezí postavení mezi vztahy souřadnými a podřadnými. Protože u přechodníků s omezovacím významem převažuje funkce určovací nad připojovací, zdá se mi vhodnější pojednat o tomto vztahu mezi vztahy podřadnými. Zde uvedu alespoň jeden příklad, pozoruhodný užitím omezovacího příslovce *toliko*: Dobře tedy oni [= starověrci] o zachování přesnosti a čistoty jazyka se snažují, *toliko* v tom *chybujícíe*, že o vyšší vzdělání jeho málo se starají (Jg ČČM 6 166). Jen zřídka je pak odporovací vztah omezovací přímo vyjádřen spojkami *ale, však*, které doprovázejí přechodník: Plena by byla něco silnější kůže, *nejsouc ale* složena z mázder (StaňPit 149).

Přechodníkové vazby v odporovacím vztahu protikladném, který je výsledkem srovnávání dvou faktů, nejsou sice hojné, ale ani ne řídké. Tvoří výběrovou dvojici s protikladnou odporovací větou (*ale, avšak, však, kdežto*). Příklady:

Jsou i takoví idioti, kteří měkké naše spoluhlásky za tvrdé považují, své tvrdé za měkké *majicel* (JgSlst² 10). — ... písek se na uzlovkách shromažďuje, z částí vlnících *odskakujícíe* (SmetSil 153). — Věci některé tedy jsou dobra jenom na pohled... *jsouce* právě ve vnitřku *zla* (HŠDuš 43). — ... onen [jev] do úplné mluvnice *odkazujícíe*, při tomto se pozastavíme (ŠafMluv 50).

Jak jsme již uvedli, je odporovací význam opakový u přechodníků nezřetelný, takže se obyčejně nabízí několik různých pojetí. Ukážeme to alespoň na jednom příkladě. V Šafaříkově větě „... Rask a W. Humpoldt zamítají pozdější odrození se litevčiny ze slovančiny a němčiny, *pokládajíce* ji za jazyk původní“ (ČČM 9 294) můžeme chápat obsah přechodníkové vazby jako opak tvrzení, že litevština vznikla dosti pozdě ze slovanštiny a němčiny, nebo jako prostředek, kterým oba vědci popírají teorii o pozdním vzniku litevštiny ze slovanštiny a němčiny (zamítají teorii *tím, že* pokládají litevštinu za jazyk původní). Obsahu větného celku neodporuje ani pojetí důvodové (srov. výběrovou možnost: ... *neboť* pokládají litevštinu za jazyk původní). Někdy zůstává rozhodování o významu přechodníkové vazby v mezích široce pojatého vztahu odporovacího. Ukazuje to souvětí „Pohybování, které se tu pozoruje, *nepochodě* činěním mocí všeobecných, zákonům jejím *na protiv* směřuje“ (PrSsav 2), v němž lze pomýšlet na vztah opakový (neochází z působení mocí

se spojkou *něbrž*: ... skutečnost, kteráž nikdy není vlastností jinému, *něbrž majíc* všecko jiné za vlastnost svou (MarFil 279).

Pokud jde o vztah stupňovací, upozornili jsme již na možnost vysvětlovat některé přechodníkové konstrukce vyjadřující vztah slučovací jako vyjádření stupňované složky vztahu stupňovacího (viz str. 56). Zřetelnější jsou případy s přechodníkem v části stupňující, ale i ony nejsou jednoznačné. Na vztah stupňovací ukazuje často spojovací příslovce *i* přiřazené k rozvíjejícímu členu přechodníku, např.:

Dvůr i šlechta z většího dílu milovali vždy německý jazyk, *i* jména německá *přijímajíce* (JgHist¹ 21). — [Vyšší veselohra] více v oboru vzdělanější společnosti lidské se pohybuje a zvláště vtípem vyniká, někdy i k vážnosti činohry *se povznášejíc* (MalýSlt 113).

Stupňovací vztah mezi větou řídicí jako složkou stupňovanou a přechodníkovou vazbou jako složkou stupňující bývá naznačen i jinak, např. užitím adjektiva *pouhý* ve větě řídicí: Rozum však neustává při tomto *pouhém* podřadování, *obrabeje* zřetel svůj k nepodmíněnému... (MarFil 226).

Od těchto případů, kdy rozvitý přechodník vyjadřuje buď stupňovanou, nebo stupňující složku vztahu stupňovacího, musíme odlišovat případy, kdy jsou navzájem ve stupňovacím poměru přechodníkové vazby, které jako celek mají k řídicí větě jiný poměr než stupňovací. Např. v následujícím dokladě mají přechodníkové vazby navzájem stupňované k řídicí větě vztah prostředkový:

... [někteří alumnové] co laskaví přátelé jemu v předsevzetí jeho pomocné ruce přičinili, *netoliko* slove v krajích svých obyčejně *zbírajíce*, ale celý první díl slovníka německo-českého Dobrovským vydaného na cedulky *vytahující* (JgSlk I s. IV).

8. Rozvitý přechodník přítomný vyjadřuje hojně vztah vysvětlovací, který má spíše povahu vztahu souřadného než podřadného. Pro pojetí souřadné mluví totožnost části vysvětlované a vysvětlující, pro podřadné pak zpřesňování a doplňování obsahu vyjádřeného s menší přesností a úplností v části vysvětlované. Často je však vztah přechodníkové vazby k řídicí větě nezřetelný, takže se vedle pojetí vysvětlovacího nabízí i pojetí jiné, nejčastěji důvodové, řídicí zřetelové, prostředkové a důsledkové. Zřetelnou povahu vysvětlovací mají rozvité přechodníky, které konkretizují obsah vyjádřený obecněji v řídicí větě. Např. ve větě „Dvojího jsem sobě povědom, *totiž rozeznáváje* sebe a ostatní věci kromě sebe“ (MarFil 4) odkazuje na vysvětlující výčet substantivizované číselné adjektivum *dvojí*. Vysvětlovací vztah je tu přímo vyjádřen spojovacím prostředkem *totiž*. Podobně se ve větě „[Skořepáci] proměňují se nedokonale, tvar *totiž* jiný po kolikerém svlékání *dostávající*“ (StaňPřir 237) konkretizuje rozvitým přechodníkem příslovce *nedokonale*.

Obyčejně stojí přechodníková vazba bez doprovodného spojovacího prostředku a její vztah k větě řídicí vyplývá z obsahu větného celku. Tak je tomu např. v následujících výčtech:

V oné [= nejstarší době] skoumatelé starožitností slovanských v domněnkách svých na různě seděli, jiní jiné národy do rodiny slovanské *pojímajíce*, a někteří bytnost Slovanů v tom času a tím i historii jejich, ač dosti nerozumě, naprosto *zapírajíce* (ŠafStar 5). — [Křemany] v kyselině dusičné (za čista) nikda nevrouce vesměs dvojnásobným způsobem se mají, buď 1. *se rozkládající* a kyselinu křemíkovou *vyučující*, buď 2. *vzdorující* (PrNer 357).

Ve všech dosud citovaných dokladech odkazoval na následující vysvětlení podané přechodníkovou vazbou některý výrazový prostředek věty řídicí

(*dvoji, narůzno, dvojnásobným způsobem*). Často však bývá řídicí věta bez přímého lexikálního odkazu, např.:

Zrychlování tíže ... se šířkou zeměpisnou se proměňuje, k rovníku *se umenšujíc* a ku polům *rostouc* (SmetSíl 47). — Jejich [= draslíku, sodíku a vápníku] kysličníky, alkaliemi nazvané, ... rostlinné barvy mění, modré (syrup fialkový) *zeleníce*, červené (lakmus červený) *modřice*, žluté (kurkumu a rabarbaru) *hnědice* (PrRost 19).

Nevýčtové vysvětlování bývá méně zřetelné než výčtové. Často jsme na rozpacích, zdali přechodníková vazba vyjadřuje vztah vysvětlovací, či důvodový, jak je tomu např. v tomto dokladě: Větší počet z daných se jmenuje minuend, *maje býti zmenšen*, druhý subtrahend, *maje býti odjímán* (VydArit 12). Jindy lze těžko rozhodnout, zdali měl autor při výběru rozvitého přechodníku na mysli vztah vysvětlovací, či důvodový, či zřetelový: Tlak, jež tekoucí plyn na překážku jakou působí, jest vůbec tlaku vody podoben, *rosta* se hmotou a rychlostí plynu dorážejícího (SmetSíl 125). Někdy zase kolísá pojetí mezi vztahem vysvětlovacím, důvodovým a prostředkovým: Znameníť Blumenbach, Němec, již před nimi [= Cuvierem a Prichardem] byl patero hlavní plémě lidské stanovil, *přidávaje* ke třem již dotčeným ještě plémě americké a malaiské (Pal ČČM 6 259—260). V některých případech lze rozvitý přechodník dokonce chápat buď jako vysvětlení, nebo jako důsledek: Afghánové... dle jazyka i přirozeného rázu vlastně na rozhraní areitské a hinduské čeledi stojí, přechod od jedné ke druhé *dělajice* (ŠafStar 30).

9. Všechny přechodníky přítomné vyjadřují vztah současnosti, ale ten má obvykle jen rámcovou platnost vzhledem ke konkrétnějším vztahům jiným. Jen v některých případech vystupuje časový vztah do popředí, ale i pak zůstávají v něm zahrnuty různé vztahy nečasové. Ukážeme to na souvětí z PrRost: Listy... jsou prodlouženiny svazkův cevových, které vynikše z osy zponenáhla *pozbývajice* válcovitosti, rozkládají se v plochu více méně dokonale (74). V přechodníkových vazbách tohoto souvětí dominuje vztah časový nad nečasovými: listy *nejprve* vyniknou z osy, *pak* pozbývají válcovitosti a *zároveň* se rozkládají v plochu. V přechodníku přítomném se však i zde jako podružný uplatňuje vztah prostředkový: listy *tím*, že pozbývají válcovitosti, rozkládají se v plochu.

Uvádět další doklady by bylo zbytečné, protože časový vztah je doložen i v přechodníkových vazbách vyjadřujících implikované vztahy nečasové a o dominanci vztahu časového nad nečasovými rozhoduje jen obsah větného celku.

10. Hojně nacházíme rozvitý přechodník přítomný s významem příčinným (důvodovým).¹⁵ Výběrová dvojice přechodník přítomný // vedlejší věta příčinná (důvodová) je přímo doložena v jednom souvětí Markově: Cokoli tedy zhlédávám, měřím prostorou na díle, *poněvadž* to vidím v pospolstvu..., na díle pak i časem, *vida* to v posledstvu (MarFil 5). Jinak lze přechodníkové vazby v platnosti příčinné (důvodové) doložit téměř ze všech obrozených autorů.

¹⁵ Je zajímavé, že se ve významu příčinném a také ve významu důsledkovém, který s příčinným souvisí, často užívá přechodníkových vazeb dodnes. Konstatuje to např. J. V. Bečka pro beletrii hlavně z 30. let. Nelze ovšem souhlasit s jeho tvrzením, že „těsné logické spění příčiny a důsledku nalézá ve vazbě přechodníkové adekvátní stylistické vyjádření“ (*O přechodníku v současné beletrii*, s. 146).

Několik příkladů:

... neuhovné obecní i celého těla i materníku přirozenou povahu *měnice*, porod jináč (AJgÚv 93). — Někteří však odvodí to slovo [= cholera] od *κολη* (žluč), *pokládajice* zkaženou žluč za příčinu nemoci této (Ryba ČČM 6 83). — *Maje* praktický rozum a svědomí, může [člověk] věděti, jakby v každé případnosti jednati měl (Zahr HC 4 437). — [Germáni] *nemajice* žádných spondeů, užívají často trocheů na místě nich (HněvZl 33). — ... *zakládajice* zajisté život náš, lýbá [cit] samopůvodně všim co člověk má od sebe (Pal ČČM 1/1 91). — Cítí žádné rozmanitosti *nezaujímajice*, vysvětleno býti nemůže... (HynaDuš 25–26). — Zákon, *jsa* bytnost člověčí, nemůže se oku pročitlému ukryti (KlácDob 27).

V ojedinělých případech ukazuje na příčinný (důvodový) vztah vyjádřený přechodníkovou vazbou důsledkové příslovce *tedy* ve větě řídící: *Listy majice* všecky částky, které jsme v pni pozorovali, nemohou *tedy* nic jiného býti, nežli prodlouženiny těchto (BerPrRost 57).

V mnoha případech lze těžko rozhodnout, zdali má přechodníková vazba význam příčinný (důvodový), či jiný, který může také vyplývat z obsahu větného celku. Projevuje se v tom nevýhodná vlastnost přechodníkové konstrukce — její mnohoznačnost. Jde-li o významy blízké, můžeme mluvit o různých odstínech základního vztahu příčinného (důvodového), např. o odstínu vysvětlovacím, prostředkovém, zřetelovém aj. Tak např. přechodníková vazba ve větě „Tudy jest ponětí člověk násobno, *zavíraje* znaky rozumný a živočich“ (MarLog 36) vyjadřuje vztah důvodový s odstínem vysvětlovacím. Ve větě „Vokal napomáhá k rozeznání gramatikálnímu, *ukončuje* slova a tím vzájemnost a proměny *vyznamenávajice*“ (KlácMluv 28), jde sice o stejný základní vztah, ale o jiný odstín, totiž prostředkový. O vztahu zřetelově důvodovém lze mluvit ve větě „*Chťeje* všecko na jednom listu umístiti, volil jsem míru dle možnosti velikou... (ŠafNár 9).

Dost často nacházíme takové případy, ve kterých kontext umožňuje dvojí rozdílné pojetí přechodníkové vazby. Např. ve větě „... vysvětlování tak jako pochopování nemůže nekonečně se provozovati, *maje* své končiny a své meze“ (MarFil 12) můžeme rozvitý přechodník chápat i jako určení důvodové, i jako vyjádření odporovacího vztahu opakového. Jindy jsme na rozpacích, máme-li přechodníkovou vazbu považovat za určení důvodové (příčinné), či důsledkové, např.: V tomto návodstvu se odtahuje všeho obsahu poznání, *prohlídajice* jediné k dobám myslí... (MarLog 106). Atd.

Zvláště je třeba upozornit na to, že je plynulý přechod mezi vztahem prostředkovým a prostředkově příčinným. Lze to ukázat na následujících třech dokladech, v nichž postupně sílí odstín příčinný:

V předešlé částce poznali jsme, jak člověk ze sebe tvoří řeč, *vtiskujice* formu citu ve podobný zvuk (KlácMluv 57). — Ba právě Řekové jméno Slovanů skroutili a porušili, *píšice* Sklavenc... (Dobr ČČM 1/1 81). — Nemoc tato [= mechovina] stromy příliš hubí, *odbírajice* jim šťavy a *zacpávajice* jejich outličké cévičky... (PixaKlíč 63).

11. Často se vyjadřuje rozvitým přechodníkem přítomným podmínka věty řídící:

... nápravy, když se velmi rychle jede, se roznítí, *nejsouce* od vozků dostatečně namazány (NejHC 3 327). — *Pohlédajice* na něco vzneseného..., cítíme spolu líbost i nelibost (JgslSt 15). — *Pozorujice* sami sebe nalézáme, že vzájemným působením... v člověku vznikají jisté proměny... (MarFil 16). — Člověk *znaje* dobra i zla, zná i sebe samého, stav svůj, vědomí své... (HšDuš 44).

Celkem ojediněle se podmínkově sepětí přechodníkové vazby s větou řídicí naznačuje důsledkovým příslovcem *tedy*: *Považujice* pak filosoficky podstatu a vlastnosti vokálů, obzvláště v kořenech slov, *tedy* každý z nich má... v slovenské řeči svůj vlastní charakter... (Koll Krok 1/3 36).

12. Přechodníkové vazby nacházíme běžně i ve vztahu přípustkovém, např.:

I u nás jest zvyk říkati: slunce vychází a zapadá, *vedouce* dobře, že to od točení země okolo sebe pochází (ŠádZem I 32). — My je [= národy litevského a slovanského kmeně] jako dvě rozsochy jednoho pně považujeme, jména kmenův pro lepší jich rozeznání jim *ponechávajice* (ŠafStar 32). — *Čině* se nevěda na počátku svého rozumování, vědomost jakousi zasluhují v sobě... (MarFil 3). — ... rostliny pořád *nabývajice* většího objemu nezměňují vůbec svého tvaru (PrRost 239).

Dosti často je přípustkový vztah přechodníkové vazby přímo vyjádřen přípustkovou spojkou, která doprovází přechodník:

Starobyli Slované, *ač majice* od starodávna své zvláštní písmo, užívali ho, zároveň Němcům, velmi pořádku... (ŠafStar 430). — ... možno jest, že kdo krivosudností zaveden božství ve skumu popírá, *ačkoli* skutkem *uznávaje*... (MarFil 209). — *Majice* třeba známost nevědění českého mluvení způsobu, a pozornost na čistotu jazyka, vždy někdy v nečeské formy nechtíce uholdíme (JgHist¹ 491). — O jejich [= Lužických Srbů] zvláště okolnostech by dle našeho mínění Matice, *třebas* i v poměru menšími silami *vládnouc*, znamenité působení na vzdělávání mateřskému nářečí... mítí mohla (Doucha ČČM 19 431).

Ke zřetelnému vyjádření přípustkového vztahu přispívají i spojovací příslovce *přece*, *nicméně*, která utvrzují obsah řídicí věty přes námitku obsaženou v přechodníkové vazbě:

Kosti pánvičné nad míru pevně *spojeny jsouce předce* při vycházení hlavy *jednák* povolí (AJgUm 24). — ... i nejuhlaavnější theorie odporníci, *zamítajice* ji, *předce* se u konání své práce vedle nějakých ze zkušnosti vzatých pravidel... řídí (Strob ČČM 10 351). — Člověk *nemoha* lítati, *nicméně* do vzducha se vznáší (AJg Krok 2/2 267). — ... [šťávy] k obživování nepostředečně *nepřistluhujice nicméně* jisté určení životní mají... (PrSsav 17).

Nedoprovází-li rozvitý přechodník spojka nebo neodkazuje-li na něj utvrzovací příslovce ve větě řídicí, bývají některé případy nezřetelné. Nejčastěji se vedle sebe nabízí výklad přípustkový a omezovací, např.: ... jazyk jejich [Kašubů] jakž takž trvá, blízkému zahynutí *vstříc jda* (ŠafNár 89).

13. Málo zřetelný je většinou účelový význam rozvitých přechodníků přítomných. Proto se k vyjádření účelového vztahu užívá přechodníků sloves označujících volní modalitu děje (*chtě*, *snaže se*, *hodlaje* apod.), tedy prostředků lexikálních. Přechodníky samy jsou v těchto případech v podmínkovém nebo zřetelovém vztahu k větě řídicí. Příklady (první pro vztah podmínkový, druhý pro zřetelový):

... *chtíce vyložití* vyvinutí řeči, stíhati musíme vyvinujícího se ducha... (KlácMluv 15). — Svě vědění položím jako vědění nejisté, *snaže se dostopovati* vědění vyššího a jistého (MarFil 3).

Vedle případů, kdy je účelový vztah vyjádřen lexikálně slovesy modálního významu volního, lze uvést i doklady na účelovou platnost přechodníku sloves významových. Jde tu však veskrze jen o účelové pojetí převládající, nikoli jedině možné, např.:

Seznavše podobu, velikost a bělu země naší, zase k tělům nebeským se obrátiti můžeme, vzdálenost a velikost jejich především *zpytujice* (SmetHvězd 43). — S nebezpečnostvím

života spouštějí se lidé po provazích dolů s převysokých skal, *peří* a vejce z hnízda jí [= kajce] *vybírajíce* (StaňPřír 140). — *Ubíhajíce* zbytečného šíření slov, předložíme výsledky skoumání svého v možné krátkosti ... (Šaf ČCM 11 27).

Obyčejně se nabízejí dva nebo několik výkladů rozvitého přechodníku. Např. ve větě „Rozeznávejme hlavní předmět od pobočného, jenom k onomu všecko své zření *obracejíce*“ (MarLog 138) můžeme pomýšlet na prostý vztah slučovací (*rozeznávejme a obracejme*) nebo na účelový (*rozeznávejme, abychom obraceli*). Stejně je tomu ve větě „... [chór] povždy na jevišti zůstával co svědek jednání, v přestávkách děje úvahy své nad ním zpěvem *pronášeje*“ (MalýSlst 111). Navíc lze v uvedené přechodníkové vazbě vidět i určení přívlastkové (*svědek, pronášejíci své úvahy*). V jiných případech souteží pojetí účelové s podmínkovým, např.: Dále jednalo se o to, máli slovník, *šetře* co nejvíce krátkosti, obsahovati toliko nejpotřebnější mluvení způsobu bez udání spisovatelův ... (JgSlk I s. VII).

14. Dosti často slouží rozvitý přechodník přítomný k vyjádření vztahu účinkového, popř. důsledkového:

Zevnitřní věci účinkují na smysly člověka buď příjemnou neb nepříjemnou citedlnost v něm *působíce* (PavlPrávo 46). — Křeče nejprve v lejtkách, v nohách a rukách povstávají, prsty a oudy s náramnou bolestí *stahující* a *svírajíce* (Ryba ČCM 6 96). — Hláska ta [= Ain] nemá žádného zvuku aneb alespoň hlasu při vyslovování jejím slyšitelného, *nemohouc* se nikoli *rovnati* hlasu zvučnému čistých samohlásek (Purk Krok 4 28). — ... obě [tělesa] se pohybují v jednom místě *se setkávající*, neb na se *narážejíce* ... (SmetSíl 68). — Básník ale celé odstoupí, *nechaje* cizí osobu cítě své vylévatí ... (JgSlst² 113). — ... vody přelily se do nížin, *činíce* moře a jezery (TmčDoba 42).

Účinkové pojetí je v některých případech posíleno prostředkovým instrumentálem zájmena *ten* nebo způsobovým příslovcem *tak*, které odkazují na předcházející řídicí větu:

V obrazech prismatických jiného původu než slunečního vždy jiné vlastní soustavy čar takových se objevují, rozdíl v přirozenosti světla *ím dokazující* (SmetSíl 196). — ... [duševní úkazy] nepotrvávají, alebrž neustále se mění a střídají, pozor *se tak odtažující* (HynaDuš 8).

Vedle přechodníkových vazeb se zřetelným významem účinkovým nebo důsledkovým jsou mnohé vazby dvojznačné nebo víceznačné. Ba dosti často se kontext nebrání ani protikladnému výkladu rozvitého přechodníku — účinkovému (důsledkovému) a příčinnému: ... [cit] proniká i prostupuje ... celou bytnost člověčí, *jsa* jednotitelem jestotným všech našich rozličných působností (Pal ČCM 1/1 91).

15. V obrozenské odborné literatuře se hojně užívá rozvitého přechodníku přítomného ve funkci omezovací (souznačným prostředkem větným je k němu vedlejší věta omezovací se spojkou *aniž*). Vztah omezovací záleží v tom, že se platnost obsahu věty řídicí omezuje popřením skutečnosti, která může z věty řídicí vyplývat. Proto je sloveso v přechodníkovém tvaru vždy složeno se zápornkou *ne-*. Příklady:

Těmi [= všeobecnými mocemi přírody] mohou [jestestva] nabýti skupenství jiného, *nepozbývající* svého sloučenství (PrSsav 1). — Srbové řecké víry po přijetí písma cyrilského a liturgie slovanské vzdělávali z počátku nářečí církevní, svého domácího *přítom nezanebávající* (ŠafNár 64). — ... jsou odporové, kteří úplně a veskrz něco odepírají, na žádnou jinou obecnost *nepoukazující* ... (KlácMluv 101–102).

Jen v řídce doložených případech je zápor zesílen příslovcem *nikoli* před záporným přechodníkem: ... [mnohá poznání] mohou státi v duši vědce jako o sobě, *nikoli neměnice* slohu jejího mravního (KlácDob 10).

Vedle pojetí omezovacího se ovšem často nabízí i pojetí jiné, nejčastěji účinkové (důsledkové) a přípustkové. Např. vztah omezovací i účinkový, dokonce také důvodový lze hledat v přechodníkových vazbách užitých v souvětí „Dějinnový návod toliko uvozuje propovědi a sady, *nečině* zmínky o jejich následovnosti, a nebo udává toliko důvody od jiných udané, svému skoumání jich *nepodrobuje*“ (MarLog 126—127). Omezovací i přípustkový výklad dovoluje přechodníková vazba ve větě „... lidé někteří číjí přítomnost zvířat *i* je *nevidouce* (HŠDuš 17). Uvedený doklad je pozoruhodný také tím, že rozvitý přechodník záporného slovesa je připojen spojkou *i*.

Ojedinelý je případ, kdy je přechodník s omezovacím významem provázen spojkou *ale však*, která tvoří spojovací výraz s příslovcem *sice* ve větě řídící: ... musít *i* on [= život] *změním sice* ustavičným podroben býti, *ale však* původní jednoty své *neutrácije* (Pal ČČM 1/1 99).

Přechodníky přítomné s významem výjimečným se *sice* vyskytují řidčeji, ale nejsou v obrozenské odborné literatuře nějakou zvláštností. Jejich souznačným prostředkem větným je věta výjimečná se spojkou *ledaže*. Bez průvodných výjimečných příslovčí najdeme přechodník jen tam, kde je výjimečný vztah přímo pojmenován slovesem v přechodníkovém tvaru: Nejvíce jich [= názvů] z spisovatelů otcovských hojných jsme vybrali, *vyňímajice* několik, které jsme podle pravidel filozofie rostlinické a podle genyusa jazyka našeho stvořili (PrKvět XII).

Jinak přechodníkovou vazbu obyčejně doprovázejí výjimečná příslovce *jedině, jen, toliko, leda, leč*:

Tento ... národ [rumunský] bytujeť zároveň s národem maďarským takořka uprostřed velikého kmene slovanského, *jedině* na západě národu neslovanského, Maďarův, *se dotýkaje* (ŠafNár 116). — ... [sklenina zubová] celá skoro v kyselině se rozpustí, *jen* něco málo slizovatiny po sobě *zůstávajíce* ... (Purk Krok 3/3 437). — ... všechny nabyté tvary sobě jsou docela podobné, zevrub stejné, *toliko* velikostí *se lišice* (PrNer 19). — ... rozmlouvajice se Slovákem, se Slezákem anebo s Polákem, uctivěji ho pojmenovati nemůžeme, *leda* Slovákem, Slezákem, Polákem ho *jmenujice* ... (Chma ČČM 16 382).

16. Běžně se vyjadřuje přechodníkovými vazbami vztah zřetelový (souznačným prostředkem větným je k němu vedlejší věta se spojovacími výrazy *vzhledem k tomu, že; se zřením k tomu, že; pokud aj.*):

Vykládajice smích co zvláštní vyjevení nenadálé libosti, uznáváme tři určitelnosti, do kterých smích patří (Klác ČČM 15 365). — *Čině* rozdíl mezi nimi [= mezi „já“ a věcmi mimo „já“] nazývám jedno člověk, druhé svět ... (MarFil 4). — *Rozznávajice* kalich, předpokládáme korunu ... (PrRost 108).

V mnoha případech je možné dvojí nebo několikeré pojetí, a to obyčejně vedle zřetelového podmínkové nebo příčinné. Uvedeme pro oba možné vztahy po jednom dokladě:

Znaky jsouce považovány mezi sebou, mohou býti seřaděné ... nebo podřaděné ... (MarLog 32). — Jako všecka těla, tak i kapaliny podrobeny jsou silám pohybujícím, *následujice* zákonů všeobecných o pohybování svrchu vysvětlených (SmetSíl 94).

Pro odborný styl obrozenský jsou charakteristické přechodníkové vazby, jejichž zřetelový význam lze blíže označit jako rámcový. Přechodník vyjadřuje

v takových případech děj, v jehož rámci probíhá nebo trvá děj vyjádřený slovesem přísudkovým. Např.:

... *zakládajice* železnodráhy o to se starají, zdaliž výlohy na ně povozným za osoby a tovary se zapraví (Purk ČCM 13 85). — ... *pohlížejice* na dobrou mapu Evropy pozorujeme ... (ZapVšeob I 93). — *Jednajice* o věcech bronzových starší doby, musíme též zmíniti se o mečích výtečně pracovaných (Voc ČCM 21/2 641).

17. V mnoha přechodníkových vazbách lze hledat vyjádření způsobu nebo úže chápané okolnosti děje vysloveného větou řídicí. Protože mezi vztahem způsobovým a okolnostním není ostrá hranice, lze některé případy pojímat i jako způsob, i jako okolnost děje vyjádřeného přísudkem věty řídicí. Nadto se často nabízí i pojetí zřetelové, podmínkové aj. Souznačným prostředkem větným ke způsobovým a okolnostním přechodníkům je vedlejší věta se spojovacím výrazem *tak, že*. Přechodník s významem okolnostním může být nahrazen i hlavní větou připojenou k druhé větě spojovacím výrazem *a přitom*.

Způsobový význam mají např. tyto přechodníky:

Roditelkyňě mnohonásobně, *stojící, seděci*, na znak neb po anglicku na straně *ležící* poroditi může (AJgÚv 77). — Jestli který daný počet rozdělíme v třídy, *počínajice* rozdělují od pravice k levici, a *dajice* každě třídě tři cifry, budeme míti v kořeně tolik cifer, neb dílů, kolik bude tříd (VydArit 130). — Starší Slované v rozeprí o meze vydávali svědomí *držice* kus drnu čili trávy se zemí nad hlavou (ŠafStar 52).

Spíše jako okolnostní lze chápat přechodníky např. ve větách:

... [sbor lidu] po celou hru, co divatel nebo svědek konání, na divadle stával, po částkách děje neb po jednáních *zpívaje* i v samo jednání někdy *se míšeje* (JgSst¹ 62). — Země *otočující* se okolo své osy a okolo slunce po draze jisté a v čase určenem krouží se (PrSsav 2). — ... postavímeli ji [= kostku] ale na některou stranu, *podeprouce* ji k. p. na straně, padne hned, jak podporu odstraníme (SmetSíl 44).

Okolnost se obyčejně popírá záporkou *ne-* u přechodníku: ... myslíme často *nemluvíce* (HynaDuš 342). Jen v ojedinělých případech je rozvitý přechodník uvozen spojkou *aniž*: ... [jepice] umírají za několik hodin, *aniž* jaké potravu *požívajice* (StaňPřír 218).

K přechodníkovým vazbám majícím platnost způsobovou patří i vazba s užším významem srovnávacím, vyjádřeným pomocí příslovce *jakoby*. Z dokladů, které jsou poměrně řídké, uvedu alespoň jeden: ... k takovému cíli [= k získání poznatku] nepustí se [mudřec] *maně* a slepě, *jakoby hmataje*, co se mu ku poznání naskytne ... (MarFil 37).

18. V některých případech můžeme přechodníkovou vazbu pojímat jako přívlastkové určení podmětového substantiva věty řídicí.¹⁶ Lze to vysvětlit obecnou funkcí přechodníku ve větě, totiž tím, že jako doplněk určuje zároveň přísudkové sloveso i podmětové substantivum věty řídicí. Pokud však není přívlastkové pojetí posilováno zvláštním způsobem větné stavby, soutěží s přívlastkovou funkcí přechodníku některá z běžných funkcí příslovečných. Zřetelný význam přívlastkový mají některé přechodníkové vazby nespojité, zejména následující-li těsně za nepodmětovým substantivem věty řídicí, k němuž se po stránce obsahové bezprostředně vztahují. Např. ve větě „... rozeznáváme

¹⁶ Přechodníková konstrukce pak nabývá vlastně funkce apozice (viz B. Havránek — Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, s. 372).

tvary dohlacené, *jevíce* pravidelnost buď kolem do kola, buď na dobrém dílu“ (PrNer 5) má rozvitý přechodník zřetelnou funkci přívlastkovou vzhledem k předmětovému substantivu *tvary*. Podobně ve větě „... délky vln v stejných po sobě dobách *postupující* vždy stejné zůstávají...“ (SmetSil 134) chápeme přechodníkovou vazbu spíše jako přívlastkové rozvití substantiva *vlny*, které má v řídicí větě funkci neshodného přívlastku. Pojetí přívlastkové proniká i při vzdálení rozvitého přechodníku od substantiva, ke kterému se bezprostředně vztahuje: Jiné motání jesti pramenové, kdežto příze v prameny se motá, *němajíce* určitého počtu nití (Chma Krok 3/1 134). Třebaže nespojitě přechodníky s přívlastkovou funkcí nejsou ojedinělé, mají spíše povahu individuálních odchylek než systémového prostředku.

Důležitější jsou případy, ve kterých spojitou přechodníkovou vazbu pocítujeme za přívlastek podmětového nebo přísudkového substantiva věty řídicí. Důvody, proč chápeme přechodník jako určení přívlastkové, a nikoli příslovecné, jsou různé. Někdy přispívá k přívlastkovému pojetí slovosled, při němž se rozvitý přechodník dostává mezi podmětové substantivum a jeho přívlastkové určení, např. Rostliny *němajíce* kořání, jako jsou semena a cizopásky, živí se dvojím způsobem... (PrRost 248). Mnohem častěji nabývá přívlastkové funkce přechodník, který rozvíjí větu sponově jmennou, následuje-li bezprostředně za podmětovým nebo přísudkovým substantivem. Sponové sloveso tu způsobuje přehodnocení okolnostního určení v určení vlastnosti. Příklady (první pro závislost přechodníkové vazby na podmětu, druhý na substantivním přísudku):

Jsouť a byli ale i skoumatelé, *mníce*, že rozumem pouhým i bez zkušenosti vědomosti někdy povstati mohou (HŠDuš 5). — Jsou to [= hlodavci] malá, obratná, veselá zvířátka, *berouce* nejvíce potravu rostlinnou... (StaňPřir 46).

Přívlastková platnost rozvitého přechodníku bývá tu ještě posílena jeho postavením za několikanásobným shodným přívlastkem toho substantiva, s nímž přechodník navazuje úzký významový vztah:

Dobrá družina, bylo vojsko rytířské, dobrovolně *sloužící* ve válce, *nejsouc* „příkázané“... (Pal ČCM 1/1 70). — Kužel jesti dřevo *oblé*, asi stěvic *dlouhé*, na dva prsty *tlusté*, uvnitř díru *majíc* vyvrtnou... (Chma Krok 3/1 131).

Jako přívlastek chápeme obyčejně také přechodník ve větě s přísudkovým slovesem polosponové povahy (např. *panovati*, *vyskytovat* se, *nalézati* se, *slouti*), následuje-li těsně za podmětovým substantivem. Několik příkladů:

Panuje v přírodě činnost, electricickou či magnetickou nazvaná, *jsouc* ke zdraví všech živočichů i také ku prospěchu rostlin velmi zapotřebná i užitečná (HŠDuš 16). — ... v útrokách země, zvláště u sopek, nalezájí se často velká ložiska síry samorodé, *jevíce* na svých hlatičkách zcela jiný tvar, nežli síra předešlá (AmLuč 152). — ... těla některá dopadající světlo dílem *odrážejíce* dílem *pohlcujíce* a nic *nepropouštějíce* slovou neprozračitá... (PrNer 25).

Také ve větných celcích, jejichž řídicí věta má v přísudku významově bohatší sloveso, pocítují se mnohé přechodníky jako přívlastek, následují-li těsně za podmětovým substantivem. S přívlastkovým pojetím tu však obyčejně soutěží pojetí příslovecné. Např. v následující větě můžeme chápat rozvitý přechodník jako určení přívlastkové i časové: ... vzdělanec, *vycházeje* z učilišť domovních i veřejných, sám v sobě živý a hojný slovař přirozeného sobě jazyka do života obecného přináší... (JgSlk I s. III). Přívlastkový

a prostředkový vztah přechodníku soutěží např. ve větě „Povstává ale poznenáhla z lidoznanství obšírného a důkladného člověkosloví, *maje* pozorování na druhých a na sobě samém za zřídlo vědomostí svých“ (HšDuš 6). Bylo by možno uvést příklady pro další vztahy, ale z uvedených vět vyplývá, že na přívlastkové pojetí přechodníkových vazeb má značný vliv slovosled, totiž postavení přechodníkové vazby těsně za podmětovým substantivem.

B. Přechodník budoucí

19. Po stránce tvaroslovné je přechodník budoucí shodný s přechodníkem přítomným, jenže se tvoří od sloves dokonavých. Klade průběh méně důležitého děje před průběh děje přísudkového a tímto významem se shoduje s přechodníkem minulým tvořeným od dokonavých sloves, takže oba přechodníky jsou souznačné.¹⁷ Proto např. Jungmann ve 2. vyd. své Historie nahrazuje v některých případech přechodník budoucí přechodníkem minulým: Ale přepiatost toho učení pomátla Čechům rozumy, tak že *vejdouce* [→ *vešedše*] v roztržky o náboženství sebe vespolek a vlast dlouhým časem hubili (Hist¹ 65 → Hist² 47). Jen ojediněle v účinkovém (důsledkovém) významu vyjadřuje přechodník budoucí následnost: ... [uhlec] se slučuje s vápničkou, *dada* uhlan vápničitý č. vápno... (AmLuč 364).

Sklon užívat přechodníku budoucího místo minulého vzrůstá ve větných celcích, jejichž přísudkové sloveso je v indikativním futuru, v imperativu nebo v kondicionále.¹⁸ Např.:

... můj souseď sází strom, kterýž *vzrosta* bude mi okna zakrývati (JgSlst² 32). — Když pak podkova příliš se odkřivila, tedy jí *odejma* znovu řádně ulož a přibij (AJgKůň 63). — ... [živí tvorové] stávají jen svou vzájemností tak že *upustíce* od sebe, pominuli by všichni (KlácDob 12–13).

Již v době obrozené se přechodníku budoucího užívalo poměrně řídko, ale nikoli ojediněle. Jeho frekvence byla mnohem nižší než frekvence souznačného přechodníku minulého. V dalším vývoji spisovné češtiny ztrácel na své životnosti a dnes se vyskytuje dosti řídko.

20. Každý přechodník budoucí (mimo případy s účinkovým významem) vyjadřuje předcházení jednoho děje před druhým. Tento časový význam vystupuje do popředí zvláště tam, kde je mezi dějem přechodníkovým a přísudkovým vztah souřadný, např.:

Vezma sádro (gyps) aneb Karlovarku, aneb siran drasličitý, vypal s uhlím (AmLuč 165). — Rostliny *rozložice* je [= některé prvky] a částek užitečných a potřebných si *přiosobice*, vypuzují nadbytek plynův listím (PrRost 84).

¹⁷ Na synonymitu obou přechodníků upozorňují např. obrozenští gramatikové N. Vaněk a J. V. Franta. Podle nich by autoři měli volit jeden z obou souznačných přechodníků podle libozvučnosti. Dále poznamenávají, že někteří spisovatelé sice doporučují pro předčasnost jen přechodník minulý, ale v soudobé literatuře lze najít velké množství případů s přechodníkem budoucím (*Kurzgefaßte Grammatik der böhmischen Sprache*, s. 123–124).

¹⁸ Stejnou tendenci zjišťuje pro dnešní spis. češtinu Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, s. 1423.

Vyjadřuje-li přechodník budoucí vedle vztahu časového i některý jiný vztah podřadný, ustupuje obvykle vztah časový do pozadí. Uvedeme nyní doklady pro jednotlivé vztahy:

Tuby [= pod větve] ovšem mohla [semena] vzejíti, růsti ale nemohla by, *budouc udušena* slínem vlastním (PrRost 303; příčinný). — *Proběhnouce* knihy všech jak starožitných tak i novějších spisovatelů, touž pravdu bychom všudy skoro našli potvrzenou ... (Zahr HC 4 450—451; podmínkový). — *Popatřice* na hlavní rozdíly dějin českých, trojí věk v nich snadně ... rozeznáme ... (PalDěj I/1 15; zřetelový). — ... řapík *pozbuďa* lístkův dolních zachová hoření ... (PrRost 286; přípustkový). — Mínění, *budouc jakkoli* k vědění nebo k víře *sblíženo*, nesmí s jedním nebo druhým pomíšeno býti (MarFil 36; vztah nezávislosti). — Vezměme kružidlem dle líbosti dýlku BE, a touž dýlku přesadíme na přímku GM *začnouce* od bodu G ... (SedMěř 31; způsobový). — Větre a teplem se mnoho vody mořské vykuřuje, která vzhůru se *vznesouc*, od větrů přes pnovou zemi daleko zahnána bývá (ŠádZem I 84; okolnostní). — *Zákryvka* ... znamenitě se promění, *nabudouc* pichův a tudy v pravou pokožku se *zjinačíc* (PrRost 138; účinkový).

C. Přechodník minulý

21. Přechodník minulý je v obrozenské češtině hojně doložen, ale ani zdaleka nedosahuje frekvence přechodníku přítomného. V dalším vývoji spisovné češtiny nabýval stále silnějšího knižního odstínu, takže dnes se ho užívá jen velmi řídké. Je-li tvořen od dokonavého slovesa, vyjadřuje ukončení jednoho děje, obvykle méně důležitého, před dějem druhým, závažnějším,¹⁹ např.: *Dotčená zrnka [= vajíčka] dozrávše* od rostlin *oddělujíc se* vyplývají, a *usadivše se* na tělo nějaké v brzkém čase nové dělají jednotník (BerPrRost 179). Jenom přechodník minulý s účinkovým (důsledkovým) významem klade svůj dějový obsah do vztahu následnosti k ději přísudkovému. Protože je tu časový význam potlačen ve prospěch významu účinkového, nepocituje se rozpor mezi obvyklou časovou platností přechodníku minulého a novým, sekundárním významem, např.: Jestli působící jestota jestotou myslící, *davši se* předvídaným skutkem ke skutku přiměti, tehdy představa toho skutku sluje pojem účelní (MarFil 213).

Dokonavý přechodník minulý slouží k vyjádření různých vztahů, a to především podřadných. Tvoří souznačnou dvojici hlavně s vedlejší větou, v některých případech i souznačnou trojici s vedlejší větou a se substantivním větným členem. Srov. např. „Kuličky ty *dozrávše* pukají ...“ (PrRost 299) // *po dozrání* // *jakmile (když) dozrály*.

Obvykle má děj přechodníkový určovací povahu vzhledem k ději přísudkovému. Jen v zdánlivém rozporu je s tím úprava textu, kterou provedl J. Jungmann v 2. vyd. své *Historie*: Spitihněv ... poddal se Maďarům na výmínky, *dostav* [→ *a obdržel*] nynější Moravu (Hist¹ 11 → Hist² 5). V slučovací poměru sloves *poddal se* a *obdržel* ukrývá se totiž vztah důsledkový, takže ve skutečnosti nejsou oba děje rovnocenné. Nemá-li přechodník minulý jiný podřadný význam, označuje prostě jen vztah časový. Např. v souvětí „Květy samičí *zúrodněny* *byvše*, *pak* se ponořují ...“ (PrRost 297) je závažnější děj *ponořování* časově určen dějem *zúrodnění*, přičemž předcházení děje přechodníkového

¹⁹ J. Dobrovský viděl v přechodníku minulém v podstatě plusquamperfectum. Měl přítom ovšem na mysli případy typu „Čechové *porazivše* nepřátele, táhli dále ...“, kde je přísudkové sloveso v präteritu (*Ausführliches Lehrgebäude*, Praha 1809 s. 178).

před dějem přísudkovým je vyjádřeno jednak volbou přechodníku minulého, jednak příslovcem *pak* u přísudkového slovesa *ponořují se*. O „čistém“ vztahu časově svědčí i následující doklad, ve kterém je přechodník blíže určen adverbium *sotva*, vyjadřujícím rychlý časový sled obou dějů: Květy podzemnice olejné... a tajitky podzemní... *sotva odkvětně* vnikají do země... (PrRost 305).

S časovou platností přechodníku minulého je úzce spjat vztah časově zřetelový, který je zvláště charakteristický pro odborné projevy, protože v nich slouží tematickému navazování na předcházející kontext. Např.:

Připomenuvše obecná poznamenání, budeme nyní zvláštní částky těla rozjímati (Tomsa HC 3 382). — *Předloživše* výnos historického klasobraní o Srbech, k zavírce zde něco o původu a významu jména tohoto podotkneme (ŠafStar 147). — *Popsavše* důležitý díl topení, dýmnik totiž, navraťme se k ostatním výminkám dobře zřízeného topení (Kuk ČT 1 429). — *Seznavše* zákony zlomu světla, můžeme přikročiti k vysvětlení zraku a vidění... (SmetSíl 199). — *Vynechav* všecko roztrídění učené, rozdělil jsem všechny švestkové druhy na tři třídy... (PixaKlíč 200).

22. Dosti hojně jsou doloženy i jiné, nečasové vztahy přechodníku minulého, ale podobně jako u přechodníku přítomného a budoucího jsou často nezřetelné, takže se v některých případech nabízí dvojí, ba i několikery výklad. Např. ve větě „Básník, *vystoupiv* z mezí své osobnosti, mluví k veškerému člověčenstvu“ (JgS1st¹ 32) můžeme chápat přechodníkovou vazbu jako vyjádření podmínky nebo příčiny nebo dokonce přívlastku. Teprve ze širšího kontextu vyložíme uvedený doklad nejspíš jako příčinu.

Ve velkém počtu přechodníků minulých se ukrývá vztah příčinný. Doložíme ho alespoň třemi větnými celky:

... jednotníci jsou ti, kteří spolu v jednotě stojí, *zapsavše se* pomáhati sobě vespolek a sebe v ničem neopouštěti (Pal ČČM 1/1 71). — ... vhodímeli kámen do nádoby s vodou, tedy voda vystupuje, *byvši* novým tělem tímto z místa svého *vypuzena* (SmetSíl 7). — *Přesvědčiv se* potom, že nejstarší letopisec ruský Nestor, též i jiní až do konce XVI. věku v svých knihách vždy Slované, Slované psávali..., nemohl sem již o tom pochybovati, že všeobecní jméno srbského národu Slované, Slované od Slova, a ne od Slávy pochází (Dobr ČČM 1/1 82).

Někdy se v rámci šíře pojatého vztahu příčinného uplatňuje odstín prostředkový, např.: Ty [= měkkoostny] přecházejí do kolcův *zdřevěněvše* (PrRost 173). — ... čedič jako láva z hlubin země vytekl, *proraziv* a *překotiv* vrstvy kůry zemské (Krej ČČM 22/1 276). Na prostředkový vztah přechodníku ukazuje ne ojediněle instrumentál zájmena *ten* ve větě řídící: Duch lidský tedy *rozmmoživ* v přehojné míře prostředky výživy lidské, *tím* prostoru země *takměř* rozšiřuje... (Voc ČČM 21/1 656). — Příroda sama, *ukončivši* a *uspůsobivši* Čechy co zvláštní celek, předustanovila *tím* hlavní ráz historie české (PalDěj I/1 4).

Silně zastoupeny jsou také přechodníky minulé s platností podmínkovou, např.:

Odtáhnuvše se všeho kladného zjevení, pravíme prvobytný stav této něcoty býti neznámý (MarFil 229). — ... ty [= statky komory královské] obyčejně jen komora královská, *vyplativši* jistinu na takové zástavě zapsanou, zase k sobě potáhnouti mohla (Pal ČČM 1/1 79). — Hmota [šumavce] rozškvařená a ustydlá, *byvši rozpuštěna* ve vodě, dala roztok... (Quad ČČM 22/2 144).

Připustkový význam přechodníku minulého není sice tak hojně doložen jako význam příčinný a podmínkový, ale není ani řídký. Dostí často je přímo vyjádřen připustkovou spojkou, která doprovází přechodníkovou vazbu, nebo na připustkový význam přechodníku ukazuje utvrzovací příslovce *přece, nicméně* nebo jsou přítomny oba prostředky, např.:

... [těleso] *třeba byvši pohnuto* stranou, zase se vrací do polohy své (SmetSíl 86). — [Cholera] *prošedši* zajisté za tolik let rozdílné od sebe krajiny a národy, *předce* všudy ... ty samé vlastnosti na sobě jevila (Ryba ČCM 6 85). — ... [jihoslovanští mohamedáni] *ač* od víry *odpadše, nicméně* při jazyku přirozeném pořád setrvávají (ŠafNár 62). — ... [Lžeturci] *strhše* se víry, ještě mateřského jazyka svého docela se nespustili (ŠafNár 136).

Vztah účinkový (důsledkový) není u přechodníku minulého tvořeného od dokonavých sloves zřetelný, protože je v rozporu s jeho gramatickým významem. Případy, ve kterých lze z obsahu větného celku soudit na vyjádření účinku (důsledku), jsou celkem řídké a nejsou jednoznačné, např.:

... [ve veselohře] básníř odstraní se docela, všecko *zůstaviv* dějícím osobám (JgSls¹ 62). — ... mnozí zamítají nový zákon, protože jej s osobným svým ziskem v odporu vidí, jakožto všeobecně škodný, *pustivše* z očí svých blaho veškeré obce (MarLog 179).

Nezřídka má přechodník minulý význam omezovací:

Za bezectné ale držáno, když kdo na nepřítele svého sáhl, *neodpověděv* jemu, aneb jakožt starí pravili, cti své proti němu *neohradiv* (Pal ČCM 1/1 74). — ... některé [kopaniny] toliko skupenství proměňují *nedotekše* se sloučenství ... (PrLuč 4). — ... [kometry] zemi nebo planetám jiným velmi se přiblížily, v ničemž jim *neublíživše* (Smet Krok 3/2 198). — ... ostatní [Bulhaři] ... odpadli v té dlouhé tísní času k mohamedánství, *nespustivše* se *nicméně* až posud přirozeného jazyka svého (ŠafNár 50).

Pro vztah výjimečný jsem našel jen jeden doklad, a to se spojkou *leč*: Toho jenž nepřijímá svědectví, *leč vyskoumav* hodnověrnost jeho, nazýváme těžko-
věrným (MarLog 192).

Následuje-li přechodník minulý těsně za podmětovým substantivem, chápeme jej v některých případech spíše jako určení přívlastkové než příslo-
večné. Vyplývá to z obecné doplňkové funkce přechodníků. Např.: Některé [rostliny] v jeseni předešlého roku *vyklíčivše* a *podrostše* přezimují... (PrRost 309).

23. Řidčeji, ale nikoli zřídka se přechodník minulý tvoří od sloves nedoko-
navých. Má ve větě dvojí význam: buď vyjadřuje trvání přechodníkového
děje před dějem přísudkovým, nebo označuje současnost obou dějů v minulosti.
V druhém významu nahrazuje — z dnešního hlediska neobvykle — přechodník
přítomný. Do rámce obecných významů časových se ovšem umísťují různé
významy speciální, jak jsme je zjistili u přechodníku minulého tvořeného od
sloves dokonavých. Příklady na různé vztahy:

Cechové, *byvše* až potud směli, neohrožení, ctižádostiví, podnikaví, nyní mužnosti,
národní hrdošti a odvahy pozbyli (JgHist¹ 325; vztah protikladný). — Když tedy omyl se
ztrhne, provinil um, nesoudně si v zásobě podané *počinav* (MarFil 23; příčinný). — Holénky
růžové a kostky hlouhyňové klíčí se tepruva *leževše* v zemi 1 1/2 nebo 2 roky (PrRost 263;
podmínkový). — ... matník, za dotčeným násilím *rozpínav* a *šřiv* se po celých deset
měsícův, nyní náhle zpícti a stahovati se počíná (AJgUv 55—56; připustkový). — *Mluvivše*
o prvcích vzdálených, povinni jsme jednati o bližších... (PrRost 20; zřetelový). Atd.

Také v druhém obecném významu, tj. při současnosti obou dějů v minu-
losti, zahrnuje v sobě přechodník minulý různé vztahy speciální. Jen zřídka

je tu poměr obou dějů slučovací: K takovému lantřidu zavazovali se obyčejně všickni páni, rytíři, panoši a města každého kraje zvláště, *volivše* z prostředku svého hejtmana (krajského) s několika jemu přidanými raddami... (Pal ČČM 1/1 72). Řídce se také uplatňuje přechodník minulý v odporovacím vztahu omezovacím, např.: Kartouny zaujaly zcela místo starých děl, *nebyvše ale* více na holé zemi, alebrž na ložích jako jiná těžká střelba vystřelovány a odpravovány (Bur ČČM 19 417). Často však vyjadřuje implicitně některý vztah podřadný, např.:

Prostora i čas slují naplněnými, *když* předměty dovědu v nich *se naskytují*, nebo prázdnými, *byvše* bezvšech předmětů o sobě *uvažovány* (MarFil 200; podmínkový). — Po krajích houfu stáli vůkol pavězníci, *zastíravše* jej proti nepřátelskému dorážení (Bur ČČM 10 51; účelový nebo při jiném pojetí účinkový). — *Pozorovav* tento úkaz připravil jsem si malý váleček z měkkého drátu... (Petř ČČM 22/2 235; rámcově okolnostní).

Ojedinelý je doklad, v němž autor užil nedokonavého přechodníku minulého při současnosti dvou přítomných dějů. Učinil tak pravděpodobně proto, aby se vyhnul homonymitě přechodníku přítomného a prezentu indikativu: *Pokračovav* dále chci vyšetřiti shodu všechněch svých činností... (MarFil 11).

D. Příčestí trpné

24. S trpnými vazbami přechodníkovými soutěží v obrozenské odborné literatuře dosti často trpné vazby příčestní.²⁰ Z hlediska větoslovného má trpná příčestní vazba funkci doplňku. Tím se liší od trpného příčestí zpřídavnělého, které má obyčejně funkci přívlastku. V některých případech však není jmenný nebo složený tvar příčestí trpného dostatečným kritériem pro rozlišení funkce doplňkové a přívlastkové, protože složené tvary pronikají i do doplňkové funkce. Lze to ukázat např. na tomto souvětí: ... každý sluneční paprsek sestává z jednoduchých paprsků sedmerých barev, které, *jsouce* všechny *pomícháni*, co bílý paprsek se okazují, *rozloučené ale*, barvy své jeví (SedPřir II 124). Na doplňkovou funkci zpřídavnělého příčestí *rozloučené* ukazuje jeho paralelní postavení s přechodníkem trpným *jsouce* všechny *pomícháni*. O tom, že se příčestí trpné s funkcí doplňkovou a příčestí zpřídavnělé s funkcí přívlastkovou pocífovaly v mnoha případech jako prostředky souznačné,²¹ podává svědectví textová úprava, kterou provedl Ant. Marek ve své Logice: Úsudkové dlé [\rightarrow dle] jakosti *srovnávání* [\rightarrow *srovnávaní*] jsou buďto shodni nebo protivni (Log 73).

²⁰ Omezují se zde jen na několik poznámek, protože důkladný rozbor příčestních konstrukcí v obrozenské češtině podal J. Sedláček v čl. *O jmenných polovětných vazbách v obrozenské umělecké próze*, Studie o jazyce a literatuře národního obrození, Praha 1959, s. 247n. Tam se také pojednává o poobrozenském puristickém postoji k těmto vazbám. Z puristického hlediska je posuzuje u J. Lindy ještě J. Brambora v čl. *Lindovy vazby participiální*, NR 26, 1942, 143n.

²¹ Podle J. Sedláčka „poměrně časté užívání složených tvarů v jmenných polovětných vazbách, jež nemá obdoby v starší době, svědčí o tom, že se tyto vazby v jazyce obrozenské prózy teprve nově vytvářejí a formují, bez přímé vývojové souvislosti s obdobnými vazbami v jazyce starém“ (tamtéž s. 256).

25. V obrozených odborných projevech se rozvitých přičestí užívá nejhojněji ve významu podmínkovém, např.:

Zvláště ale některé barviny živočichů s jistými hmotami *smíchány* barvu proměňují... (PrLuč 29). — Proti světlu *pozorovány* hlatě jsou překrásné a tmavě karminové (Quad ČČM 23/3 59). — ... vzduch neb jiný plyn, pod vodou *vypuštěn* podnáší se ve způsobu blabuní na vrch (KodŽiv 334—335). — Tento plyn [= uhlek] jest to, kterýž *vdychán* velikou jedovatostí jeví... (AmLuč 131). — Člověk zcela *zanechán* sobě, ani snad by ke chytrosti mnohých zvířat nedospěl (KlácDob 69). — Poněvadž v ní [= v desetinné soustavě] každá čtenka (cifra) od pravice k levici *pozorována* ve své ceně desetnásobně roste, nemůže jinak býti, než že čtenky v zpátečné posloupnosti od levice k pravici *pozorovány* desetnásobně padají... (SedMěř 92; lze chápat i jako podmínku, i jako zřetel).

Daleko řídkěji než vztah podmínkový bývají v přičestních vazbách ukryty vztahy jiné:

Tyčinky svými prašníky téměř chlipností *puzeny* k čnělce se uchylují... (BerPrRost 28; příčinný). — ... ochladne-li hořejší [vzduch], padá dolů, zde *ohřát* od kamen zase stoupá (AmLuč 113; příčinný). — Příroda jest nepřítel, jenž *poražen*, vždy nových sil dostává... (HŠDuš 64; přípustkový). — [Voskel] vodou *třebas vařen* nemění se (PrNer 591; přípustkový).

26. Shrňme-li výsledky rozboru přechodníkových a přičestních konstrukcí v odborné literatuře doby obrozené, můžeme formulovat několik závěrů. Především jsme zjistili, že obrozené texty vůbec a odborné zvláště měly v těchto prostředcích velmi výhodný prostředek kondenzační. Jejich užívání umožňovalo ještě větší obsahové zatížení souvětých celků, než jaké dovozovala převažující periodická stavba souvětí. Na druhé straně velká frekvence přechodníků a přičestí vedla k tomu, že se substantivum dějové uplatňovalo ve funkci kondenzačního prostředku řídkěji, než je tomu v odborné literatuře od konce 19. stol., kdy nastává pozvolný ústup přechodníkových konstrukcí ze spisovného úzu. Vzhledem k celkovému knižnímu charakteru obrozených textů lze mít za to, že se v době obrozené alespoň přechodník přítomný nepocitoval jako prostředek výrazně knižní. Stylistický příznak knižnosti byl ovšem silnější u přechodníku minulého a značně silný u budoucího, jak o tom svědčí jeho poměrně nízká frekvence. Frekvence přechodníkových konstrukcí se udržovala po celou dobu obrozenou zhruba na stejné úrovni, kdežto u konstrukcí přičestních lze zjistit postupný vzrůst jejich četnosti.

Obrození autoři dávali přednost podle doporučení Dobrovského přechodníkovým konstrukcím spojitým, ale zejména v textech do poloviny 30. let 19. stol. se dosti často setkáváme i s přechodníky užitými absolutně. Přechodníkové konstrukce mají ve větné stavbě syntaktickou funkci doplňku, z níž vyplývá jejich konkurence jednak s vedlejšími větami příslovečnými, jednak s přívlastkovými. Při oslabení příslovečných vztahů se často nabízí jako konkurenční prostředek i věta hlavní, a to zejména v poměru slučovacím. Mezi příslovečnými vztahy, které přechodníkové konstrukce vyjadřují implicitně, jsou zastoupeny prakticky všechny kromě vztahu místního; nejhojněji je v přechodníku implikován vztah časový, příčinný, podmínkový a zřetelový. V konstrukcích přičestních se nejčastěji ukrývá vztah podmínkový.

**GERUNDIAL- UND PARTIZIPIALKONSTRUKTIONEN
IN DER TSCHECHISCHEN WISSENSCHAFTLICHEN LITERATUR
IN DER ZEIT DER WIEDERGEURT**

Die syntaktisch-stilistische Analyse der aus der Zeit der tschechischen Wiedergeburt stammenden tschechischen Texte zeigt, daß die tschechische Schriftsprache zu dieser Zeit die Gerundial- und Partizipialkonstruktionen als ein vorteilhaftes Kondensierungsmittel benutzte. Diese Konstruktionen ermöglichten eine weit größere inhaltliche Belastung der Satzgefüge, als es das periodische Schema der Satzgefüge erlaubte. Auf der anderen Seite führte die große Frequenz der Gerundial- und Partizipialkonstruktionen dazu, daß die Frequenz der handlungsbezeichnenden Substantiva bis zum Ende des 19. Jahrhunderts verhältnismäßig niedrig war. Die Änderung in der Frequenz wurde dann durch die sich steigernde buchsprachliche Schattierung der Gerundialkonstruktionen bedingt. Für die Zeit der Wiedergeburt kann man angesichts des allgemeinen buchsprachlichen Charakters der schriftlichen Ausdrucksweise mit einer nicht so stark ausgeprägten buchsprachlichen Schattierung der Gerundialkonstruktionen rechnen. Es gab in dieser Hinsicht Unterschiede zwischen den drei Gerundialgattungen: die Gegenwartsformen hatten das schwächste, die Vergangenheitsformen ein stärkeres und die Zukunftsformen das stärkste buchsprachliche Stilmerkmal. Die Unterschiede machten sich auch in der sinkenden Frequenz dieser Sprachmittelreihe bemerkbar. Im allgemeinen aber weist die Frequenz der einzelnen Gerundialgattungen während der ganzen Zeit der Wiedergeburt eine verhältnismäßige Stabilität auf, wogegen die Frequenz der Partizipialkonstruktionen stufenweise zunahm.

Die in der Zeit der Wiedergeburt tätigen Autoren bevorzugten zwar — Dobrovskýs Ratschläge befolgend — die kongruenten und dem Subjekt des Satzes untergeordneten Gerundialkonstruktionen, aber bis zur Hälfte der dreißiger Jahre des 19. Jahrhunderts machten sie in einem beschränkten Ausmaß auch von den absoluten Gerundialkonstruktionen Gebrauch. Als dekondensierte Konkurrenzmittel dieser Konstruktionen traten die Adverbial- und Attributivsätze in Erscheinung. Bei der Abschwächung der Adverbialbeziehungen wurde die Reihe der Konkurrenzmittel durch den Hauptsatz (am häufigsten in kopulativen Verhältnis) ergänzt. Unter den Adverbialbeziehungen, die die Gerundialkonstruktionen implicite ausdrückten, waren alle außer der Lokalbeziehung vertreten; zu den üblichsten gehörte die Temporal-, Kausal- und Konditionalbeziehung. In den Partizipialkonstruktionen wurde am häufigsten die Konditionalbeziehung impliziert.